

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Nagypál Szabolcs*
Budapest

Az ökumenikus egységmozgalom üdvösségtani megalapozása**

The Soteriological Foundations
of the Ecumenical Movement.

Abstract

This fundamental theological paper deals with the soteriological foundations of the ecumenical movement. In the beginning, the author connects the contemporary endeavour for visible Church unity with the historicity of salvation. God has a definite plan with humanity, and the process of salvation continues from the covenants to the reign of God through the Christian Church. Within this context, salvation has two main understandings, and at least eight different models.

First, Jesus Christ as Saviour serves as an example for the believers: his saving act is our personal moral and ethical guidance, as well as a restitution, reparation, restoration, reconstitution, even recapitulation of all things that finally leads to victory over the evil.

Second, the salvific event can be understood as substitution: be it ransom and redemption, satisfaction, penal representation, the moral government of the world order, or reconciliatory sacrifice.

All these aspects come into work in the ecumenical movement, which is led by the Holy Spirit, and aims at the realisation of salvific at-one-ment.

Keywords: soteriological models, salvation as example, salvation as substitution, atonement, redemption, ecumenical ecclesiology.

* Dr. Nagypál Szabolcs (Budapest, 1974) római katolikus teológus, a pannonhalmi Békés Gellért Ökumenikus Intézet tudományos főmunkatársa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti (volt Filozófia) Tanszékének egyetemi adjunktusa, a Vallásközi Párbeszéd Társaságának társelnöke.

Doktori címet a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerzett. Tézisének témája: *A vallásközi párbeszéd fundamentálteológiai megalapozása az ökumenikus mozgalomban (1979–2004)*. Kutatási területe az ökumenikus és a vallásközi párbeszéd, a jog és az erkölcs kapcsolata, valamint a közvetítés és a szelíd viszálykezelés.

** A tanulmány a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának komáromi ülésén (2012. augusztus 21–24.), a Selye János Egyetem Református Teológiai Karán elhangzott előadása alapján készült.

Friedrich Nietzschének (1844–1900) maró és igen találó bírálatát – „megváltottabbnak kéne látnom a tanítványait”¹ – , illetve a tanmesében szereplő zsidó rabbi őszinte és a szívünkbe markoló kérdését – „Hát így néz ki egy megváltott világ?”² – nagyon komolyan kell venniük a keresztény, keresztény embereknek. E kijelentések ugyanis egyfelől az üdvösségnek a lehetőségében vagy akár a szükségességében egyáltalán nem hívó, illetve – másfelől – az üdvösséget továbbra is reménykedve vagy éppen a szívükben tovább halasztgatva váró embercsoportok jellegzetes és jellemző hozzáállásai.

Szerencsés eset, hogy a teológia ezen ágán és az üdvösségtanon belül igazából *sobasem* történt *szakadás* az egyes felekezetek között, hanem általában a szent titokkal kapcsolatos megengedett véleménykülönbségek terepeként tekintettek rá. Ráadásul, a római katolikus tanítóhivatal sem erősített meg soha a maga egészében semmilyen üdvösségtani modellt. Szakadások csak az üdvözítés művének *személyes következményeivel* kapcsolatban támadtak, így a jelenlegi ökumenikus gondolkodás és közeledés is főként ezzel foglalkozik, különösen a megigazulástan, az üdvösségtörténet és a nem-keresztények üdvössége nagyobb kérdéskörével.

Az 1895-ös alapítású, de a kibontakozását a 20. század második felében megélt *ökumenikus* mozgalom úgy is tekinthető, mint amely az üdvösség közösségi vonatkozásait különösen is komolyan vevő megújulás, vagy ha úgy tetszik, reformáció. Ami ugyanis a felekezetekre széthullás során rendkívül botránys módon látszik elromolni a kereszténységben, annak hősieles megjavítására a XX., és természetesen a XXI. századi keresztény egységmozgalom tesz kísérletet.

A keresztény emberek és a közösségek keresztény öntudata, az egy valláshoz tartozás érzése és tudatossága lassanként, igen sajnálatos módon és szerfölött elhalványult az évszázadok során, és ez a felekezeti önazonosságok kialakulásának és megerősödésének, a hitvédelem kidolgozásának, valamint az egyes teológiák kizárólagossá tételének következménye. Szélsőséges esetekben pedig itt ott már a felekezet bálványozásáról beszélhetünk, és ez minden esetben a szoros Jézus Krisztushoz tartozás rovására történik. Amikor az ökumenikus megújulás az önazonosságunk rétegeinek újrarangsorolására, avagy újragondolására hív föl, nemcsak egyfajta prófétai küldetést és hivatást teljesít, hanem az üdvösség művének közösségi vonatkozásait is igyekszik megvalósítani és érvényre juttatni a Szentlélek vezetésével.

Ahogy Jézus Krisztus élete mindenestől Isten országának szolgálatában állt, beleértve természetesen annak az egységét is, úgy az ökumenikus gondolkodó is azon igyekszik, hogy a teológiai és az egyházfegyelmi kérdéseket a ke-

¹ Nietzsche, Friedrich Wilhelm: *Imigyen szóla Zarathustra*. II/4. Ford.: Wildner Ödön. Grill Kiadó, Budapest 1908, 123. *A papokról*: „Szébb dalokat kéne énekelniük, hogy a megváltójukban hinni megtanuljak: megváltottabbnak kéne látnom a tanítványait!”

² A vityebszki Menahém Mendelt (Martin Buber gyűjtésében) idézi: Gerstenfeld, Manfred: *Environmental Change in the Messianic Era*. Jewish Environmental Perspectives (JEP) 2003/6. In: <http://www.jcpa.org/art/jcp6.htm>.

reszténység egységének vonatkozásába helyezze.³ Tanulmányunkban azt kívánjuk számba venni, hogy Jézus Krisztus *miként hívja megtérésre az egyházakat és a felekezeteket az ökumenikus mozgalom keretében, és hogy ezáltal az üdvösségnek az isteni műve miként valósul meg közösségi szinten is a kereszténységben és az egész lakott világon.*⁴ Az ökumenikus mozgalomnak ugyanis az az egyik hivatása és jellegzetessége, hogy elmozdulásra hívja az embereket: lépjenek túl a bűnnek és az üdvösségnek a pusztán egyéni és személyes fölfogásán, és az intézményi és közösségi szinteken is ismerjék föl az üdvösség fontosságát, hogy a vallási szervezetek ne váljanak az Isten akaratával szembeni engedetlenség szervezett helyeivé.

I. Az üdvösség történeti és közösségi vonatkozásai

Az üdvösség történeti és közösségi vonatkozásai közül ezúttal négyet emelünk ki, amelyek a kérdéskörünk szempontjából különösen is fontosak: az üdvösségtörténetet, a szövetség fogalmát, az egyháztant és Isten országa jelenvalóságának gondolatát.⁵ Mindezekkel azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az üdvözítésnek folytatása van a történelemben, éspedig nagyon lényeges közösségi kihatásokkal.⁶

1. Az üdvösség története

Isten az emberi történelemben is tevékeny és itt hatékonyan működik. E megközelítést hívjuk *üdvösségtörténetnek*.⁷ Az üdvösségtörténeti szemlélet ama szempontokat kutatja a jelenben, amelyek arra mutatnak, hogy az emberi történelem valamiképpen Isten *gondviselésének*, célkitűzésének és üdvtervének a megvalósítása. Az Ószövetség arról értesít, hogy Isten egy népet választ ki, amellyel szövetséget köt, és amelynek a történelmi útjait féltő gondnal, sőt mi több, gondviseléssel követi.

Hasonlóképpen *Lukács* a nagy történeti művében, vagyis evangéliumában és az azt megszakítás nélkül tovább folytató könyvben, *Az apostolok cselekedeteiben* tárja elénk a varratlan átmenetet Jézus Krisztus személyes üdvözítő művéből az

³ Ld. bővebben: Finkenzeller, Josef: Isten országa. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*. Ford. Gáspár Csaba László – Göröfői Tibor – Janka Ferenc – Lázár Kovács Ákos – Lukács László – Puskás Attila – Varga B. József. Vigilia, Budapest 2004, 281–283.

⁴ Az ökumenikus szempontok továbbgondolásához a következő kiadvány vonatkozó szócikkei voltak a segítségemre: Lossky, Nicholas – Bonino, José Míguez – Pobe, John S. – Stransky, Tom F. – Wainwright, Geoffrey – Webb Pauline (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement (DEM)*. WCC Publications, Genève 2002.

⁵ Ld. bővebben: Müller, Gerhard Ludwig: Üdvösség. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 652–655.

⁶ Ld. bővebben: Kühn, Ulrich: Salvation. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 1008–1012.

⁷ Ld. bővebben: Müller-Fahrenholz, Geiko: Salvation History. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 1013–1014.

azt kiteljesítő egyháztörténetbe. Az út teológiájának ezen íve pedig egészen a beteljesülését jelentő második eljövételig, vagyis a parúziáig feszül. Mindennek megfelelően, az üdvösségtörténet három nagyobb lépcsőben valósul meg: Izrá-el történetében, Jézus Krisztus életútjában, valamint az egyháztörténetben, és e három szakasz a lehető legszorosabban tartozik össze. A *fejlődés*nek a fogalmát középpontba állító teológia az üdvösségtörténeti gondolkodás sajátos kiterjesztését jelenti.⁸ Az ilyen jellegű és egyetemességre törekvő elképzelések azt emelik ki, hogy a Föld minden népének történelme is az egyetlen üdvösségtörténetbe folyik majd belé valamiképpen.

Az üdvösségtörténet azonban nem valami olyasmi, amit kizárólag Isten visz végbe, és mi eközben csupán nézőként és kíváncsian várjuk a fejleményeket, hanem a *tevékeny részvételünket* és a közreműködésünket kívánó folyamat. Mivel Isten munkálkodik, nekünk is munkálkodnunk kell, olyanképpen, ahogy ezt János (Jn 5,17) érzékelteti az Atya és Jézus Krisztus vonatkozásában: *Az én Atyám mindezüideig munkálkodik, én is munkálkodom.* Az üdvösségtörténeti szemlélet tehát nem csupán egy megértési kulcs a múlthoz, amelynek során fölismerjük és ünnepeljük Isten tevékeny és üdvözítő jelenlétét a történelemben, hanem legalább ugyanannyira prófétai eszköz is a jövő alakítására. Az ökumenikus mozgalom pedig sajátos helyet foglal el az üdvtörténetben.

2. A szövetség teológiája

Isten szövetségekötő akarata személyes élet- és sorsközösség létrehozására irányul.⁹ Az Ószövetség fordulatos üdvtörténeti szakaszában Isten példát mutatott és adott arra, hogy a megbocsátással a másik fél ismétlődő hűtlensége és a bűnei ellenére is újra fölépíthető a szövetségsszegésekkel már-már megszakadni látszó kötelék.¹⁰ A *szövetség* nem azt jelenti, hogy mindenben egyetértünk, hanem azt, hogy elválaszthatatlanul összetartozunk, párbeszédben állunk egymással, és egy célra irányuló döntéseket hozva alakítjuk együtt az életünket. A szövetségteológia bensőségességének csúcspontja az eljegyzésnek, illetve az abból kibomló *házasságnak* a képe Hóseás (Ozeás) prófétánál (2,21–22: *Eljegyezlek magamnak örökre, eljegyezlek magamnak az igazság és a törvény, a szeretet és az irgalom ajándékával. Eljegyezlek magamnak a hit ajándékával, és megismered az Urat.*). A kortárs ökumenikus mozgalomban a felekezetek szövetségre lépnek egymással (*conventio*) a közös tanításuk, föladataik és felelősségeik mentén.

A várakozások szerint a fölkent *Messias*, vagyis Jézus Krisztus egyesíti a választott nép szétszóródott és néha egymással is háborúzó törzseit, hazahozza a száműzetésben élőket, hogy a messiási korban a világméretű megbékélés és a

⁸ A *fejlődés* fogalmát középpontba állító teológia egyik legjelesebb képviselője Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955).

⁹ A szövetség görög nyelven διαθήκη, latin nyelven pedig *foedus* vagy *pactum*.

¹⁰ Ld. bővebben: Kraus, Georg: Szövetség. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 586–589.

béke létrehozója legyen (Ézs/Iz 11,9–16; Zof/Szof 3,9–20; Dán 7,13–14; 9,26). A széttöredezett Egyháznak hagynia kell, hogy Jézus Krisztus megváltsa, vagyis összegyűjtse a *szétszóratásból* (*diaszpóra*), és hazahozza az egység földjétől igencsak eltávolító száműzetésből.

Az *engesztelés* a szövetség rendszerében nyeri el a maga helyét és értelmét: az ember újra és újra eltávolodik Istentől, de bűnbocsánatot kérve kiengesztelheti Istent, Aki mindennek ellenére mindig is hű marad hozzá. Pál apostol megőrzi a szövetségi igazságosság istentiszteleti és közösségi alapszerkezetét, de meg is haladja azt (2Kor 5,19: *Isten ugyanis Krisztusban megbékéltette a világot Önmagával, úgyhogy nem tulajdonította nekik vétkeiket, és ránk bízta a békéltetés igéjét.*). A Jézus Krisztus által szerzett kiengesztelés megváltoztatja az ellenségesség léthelyzetét, békességet szerez az emberi közösségben, maga is kiengesztelődére képesít, és így lehetővé teszi a szövetségnek megfelelő magatartást. Az üdvözítésre az a válaszuk, hogy a szövetségi kapcsolatban mi is megtesszük a ránk háruló kötelességeket. A szövetségben – amelyben Isten népe bensőleg alakul át és megújulnak a lelkek –, szívből fakadó és igazi közösség valósul meg Istennel és az emberekkel (Jer 31,31–34; 32,40–41; Ez 36,26–28). Új alapokon nyugvó személyes kapcsolatra nyílik így lehetőség nemcsak Isten és ember, hanem maguk az emberek és a közösségeik között is.

Az *új szövetség* már megvalósult kezdetszerűen Jézus Krisztus eljövételével és üdvözítő művével, és majd a visszatérésekor éri el a teljességét, Isten országában. A körülmetélés és a véres áldozat helyére a keresztség és az Úrvacsora (*Eucharistia*) szentsége lép. A *keresztség* eseményében nemcsak Isten köt szövetséget az emberrel, hanem a keresztténné lett, Krisztus testébe tagozódott emberek is szövetséget kötnek egymással.¹¹ Az üdvösség elfogadása a hívő ember életében is folyamat, amely a keresztség szentségével kezdődik és az utolsó ítéletkor teljeseedik be, és amelyet az Úrvacsora szentsége táplál. Ilyen értelemben fogalmazhatunk úgy is, hogy Jézus Krisztus üdvözített, üdvözít, és üdvözíteni is fog bennünket.

3. Az Egyház mint a megváltottak közössége

Az Egyház Krisztus teste, amelyben a Szentlélek lakozik, és így Jézus Krisztus üdvözítő műve tovább folytatódik a történelemben, ott bontakozik ki.¹² Az ihletet, ösztönzést és buzdítást adó feledhetetlen *péllda* nem csupán Jézus Krisztus személye, hanem az Egyház is, amelyet ő alapított, illetve a vallási és megújulási mozgalom, amelyet ő indított el, és ezáltal azon közösség is, amely a halála után továbbvitte az ő művét. Akik sorsközösséget vállalnak Jézus Krisztussal, vagy éppen a halálával is a vértanúságban, azok mégis az élettel vállalnak sorsközös-

¹¹ A szövetségteológia neves képviselői: Huldrych Zwingli (1484–1531), Kálvin János (Jean Calvin, 1509–1564), Iohannes Cocceius (1603–1669) és Karl Barth (1886–1968).

¹² Ld. bővebben: Müller, Gerhard Ludwig: Krisztus-esemény. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 421–422.

séget az ő föltámadásában. Az Újszövetség Egyházról szóló és annak a lényegét vagy a mibenlétét megvilágító hosszabb vagy rövidebb részek szintén a megváltottak közösségének egyháztani jellemzőit írják körül.

Az egyén üdvössége elválaszthatatlanul hozzátartozik a keresztség szentségével egybekovácsolt *közösség* üdvösségével (ApCsel 2,38–47; Gal 3,27). Az üdvösség teszi lehetővé, hogy Krisztus egyetlen testének a tagjaivá legyünk (1Kor 12,12–31), ezáltal pedig a szentek közösségébe tartozunk. Az Egyház az üdvösség egyetemes szentsége Jézus Krisztusban, a világért.¹³ A megosztottság és a széttöredezettség nem a keresztség nyugalmi állapota. Tehát korunkban folyamatosan villog a vészjelző e tekintetben.

Az ökumenikus mozgalom elkötelezettjei legfőképpen azért dolgoznak az Egyház látható egységéért, mert egyszerűen az *egység*, amely az Egyház négy leglényegesebb hitvallási jellemzőjének egyike, mégpedig a legeslegeső, talán Isten üdvtervének a legdöntőbb része. Az Egyházak Ökumenikus Tanácsának (EÖT) amszterdami alapító nagygyűlése (1948) szembeállította az emberi rendetlenséget és rendezetlenséget Isten tervével és történelmi alaprajzával. Az ökumenikus mozgalomban résztvevő keresztyéneket az egyetlen Egyház iránti elkötelezettség és gond hívja egybe és tartja össze, amelybe mindnyájan belétestesültek a keresztségük által (*Keresztség, Úrvacsora és Lelkészi szolgálat*,¹⁴ BEM, 1982). A keresztyének már most egyik az Egyházhoz tartozás, az iránta érzett törődés és gond által, és ebben találják meg az egyre jobban kibontakozó egységüket is.

4. Az Isten országa közöttünk

Az üdvözítés a lélek megmentése a bűntől és annak a következményeitől, különösen a haláltól és az örök kárhozattól.¹⁵ Az Üdvözítő az Isten országa áldással teli kultúrájának és élő jelenlétének előőrse és megtestesítője. A teljes megszabadítás azonban csak a *végidő*kben, Isten országában következik be. Ekkor szűnik meg a szenvedés, a fájdalom és a betegség átka.¹⁶ A végidő ugyan már beköszöntött, de az egyetemes érvényre jutása és igazolása még hátravan. Az ökumenikus mozgalom akár végidőtani, eszkatológiai szempontból is értelmezhető, de ez már egy másik gondolatmenet anyaga lehet. A föltámadás megnyitotta az örök élet kapuját, amely már most elkezdődik a megtéréssel és a keresztséggel, ugyanis Isten országa már most közöttünk van (Lk 11,20; 1Pt

¹³ Ld. Lumen Gentium (LG), 1. pont. In: Cserhádi József – Fábíán Árpád (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat tanítása: A zsinati döntések magyarázata és okmányai*. Szent István Társulat, Budapest 1986, 42.: „Az Egyház Jézus Krisztusban mintegy a szentsége, azaz a jele és az eszköze a bensőséges egyesülésnek Istennel, és az egész emberi nem egységének.”

¹⁴ *Baptism, Eucharist, Ministry (BEM)*. Faith and Order Papers 111. WCC Publications, Genève 1982.

¹⁵ Ld. bővebben: Crews, Rowan D.: Life and Death. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 688–691.

¹⁶ Az *Isten országa* héber nyelven מְלִכְוּתַת יְהוָה, görög nyelven βασιλεία τοῦ θεοῦ, latin nyelven pedig *regnum Dei*.

4,13–19; Jel 2,10), ez benyúl, sőt betör a jelenbe, az uralmát azonban meg kell valósítanunk az emberiség körében. Az üdvözítés nyomán el lehet köteleződni a helyére visszazökkent világ mellett, és akkor majd fölragyog Isten országa.

Isten népe folyamatosan a *jövendőbeli város* felé vándorol. E hosszú úton Jézus Krisztus vezet Isten népét (Zsid 13,14: *Nincsen itt maradandó városunk, hanem az eljövendőt keressük.*). A megosztott Egyház Istennek olyan új városa (Jel 21,1–22,5), amelyben ott áll a „berlini fal”, nem is egy, hanem rengeteg. E fal ott áll minden utcában. Az Egyház és Isten országa közösségében részt veszünk Isten szeretetének cselekvésében és lendületében: továbbadjuk a kapott megbocsátást, párbeszédben hallgatjuk meg és fogadjuk el embertársainkat, és ezzel a szereteten alapuló igazságos kapcsolatok megteremtésére és kialakítására törekszünk. Mindennek kiemelt helye az ökumenikus mozgalom.

Az üdvözítésnek az a lényege, hogy a saját istenkapcsolatában részesíti a Jézus Krisztusra hagyatkozó embereket, és bennük olyan egyetemes közösséget hoz létre Istennel és egymással, amely lényegében maga az üdvösség.¹⁷ Az üdvözítés és az üdvösség az *ember egészére*, létének valamennyi összetevőjére és vonatkozására irányul, és ennek megfelelően kézzelfoghatóan bontakozik ki az élet minden területén, sőt bőséges gyümölcsöt kell hoznia. A csírájukban már az üdvösség jövőbeli adományai és hatásai, így mindenekelőtt a szabadság, az igazságosság, a közösség, a párbeszéd, a békesség és a boldogulás is jelen vannak, és ugyanakkor arra várnak, hogy a második eljövételkor vagy esetleg már azelőtt a maguk teljességében végre kinyilvánuljanak.

II. Az egyes üdvösségtani modellek ökumenikus következményei

Az üdvösség művét szigorúan kultúrához kötött és korszakfüggő metaforákkal vagy *modellekkel* érzékeltethetjük, amelyek közül nem föltétlenül egyet kell kiválasztanunk, hanem úgy is tekinthetjük őket, mint amelyek kölcsönösen kiegészítik egymást, és pedig azáltal, hogy mindig újabb oldalát világítják meg az üdvözítés eseményének.¹⁸ A természettudományi modellek esetében tudjuk, hogy a vizsgált valóság bizonyosan nem olyan, mint ahogyan azt a modell tárja eléink. A modell azonban mégis segít megértenünk és értelmeznünk az adott jelenséget, de leginkább azért hasznos, mert kezelhetővé teszi, alkalmazni tudja

¹⁷ Ld. bővebben: Kessler, Hans: Krisztológia. Ford. Orosz László. In: Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve*. Vigilia, Budapest 1996, 251–475.

¹⁸ Az egyes elméletek osztályozásához, jellemzőihez és elkülönítéséhez ld. bővebben a *Wikipedia: The Free Encyclopedia* vonatkozó huszonegy szócikkét is: *Acts of Reparation, Apocatastasis, Atonement in Christianity, Christus Victor, Governmental Theory of Atonement, Lamb of God, Messiah, Moral Influence Theory of Atonement, Penal Substitution, Ransom Theory of Atonement, Recapitulation Theory of Atonement, Redemption in Theology, Redeemer in Christianity, Redemptive Suffering, Salvation, Salvation in Christianity, Satisfaction Theory of Atonement, Scapegoating, Substitutionary Atonement, Universal Reconciliation, Unlimited Atonement*. In: <http://en.wikipedia.org>.

és megjósolni képes a kutatott jelenséget. A modellek a teológiában sem gépies megfelelések, tehát nem azt közlik, hogy miként működik egy jelenség, hanem sokkal inkább *üzenetértékük*, kérügmaticus szerepük van, vagyis azt tárják föl, hogy mit jelent a jelenség a számunkra. Az üdvösségtani modellek kérdését *lelkiségi* és lelkipásztori szempontból is érdemes nyitva hagyni magunkban, hiszen van, amikor e hatalmas műnek más és más oldalai és vonatkozásai ragadják inkább meg a lelkünket, illetve mások lelkét.¹⁹ Végül: a teológiában, akár csak az élet bármely területén, *Isten mindig nagyobb*, és így mérhetetlenül összetettebb a modelljeinknél, az emberi elgondolásainknál és magyarázatainknál. Így az isteni valóság nem csupán a modelljeink összessége, hanem annál összehasonlíthatatlanul hatalmasabb valóság.²⁰

Négyféle jelentősebb üdvösségtani *szóhasználat* létezik, és pedig a magasztosság eme sorrendjében: a *pénzügyi*, a *jogi* (törvényszéki), az *erkölcsi* (lelkiségi és személyes), valamint az *istentiszteleti* (áldozati és szertartási) szókészlet.²¹ Ami a teológiatörténetet illeti, a szóhasználatok általában keverednek egymással a tárgyalta üdvösségtani modellek esetében, és ugyanazon szerző egyszerre többféle modellt is a magáénak vallhatott.²²

Jézus Krisztus *közvetítő* szerepe, amely hol példamutatásban, hol pedig helyettesítésben nyilvánul meg, azt jelenti, hogy az általa végbevitt és megcselekedett dolgok által, valamint a személyében is összeköti egymással Istent és az embert, és ugyanakkor közösséget is teremt az emberek között.²³ Philipp Melanchthon (1497–1560) szerint a Közvetítő Jézus Krisztusnak egyenesen a legfőbb fölségcíme. A közvetítő létének szerkezetét a testlétel, megtestesülés mint bevezetés határozza meg. Ez a kereszthalál és a föltámadás általi üdvösségszerzésben nyilvánul meg, majd átfogja az üdvösségtörténet egészét, és így az Egyházban is folytatódik.²⁴ Az ökumenikus mozgalom továbbviszi és kiteljesíti Jézus Krisztus közvetítői szolgálatát a felekezetek között, és pedig annak tudatában, hogy aki nem gyűjt vele, az szétszór (ld. Mt 12,30). Az ökumenikus közvetítés szolgálatának természetesen mindig Jézus Krisztus egyedülálló közvetítésén kell alapulnia.

¹⁹ Ld. bővebben: Ullrich, Lothar: Szótériológiai modellek. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 582–586.

²⁰ „Isten mindig nagyobb.” Latin nyelven: *Deus semper maior*.

²¹ Az egyes modellekről magyarul is olvashatunk, például a Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona* vonatkozó szócikkeiben.

²² Ld. bővebben: Müller, Gerhard Ludwig: Szótériológia. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 578–582.

²³ A *közvetítő* görög nyelven μεσίτης, latin nyelven pedig *mediator*.

²⁴ Ld. bővebben: Ullrich, Lothar: *Jézus Krisztus közvetítő szerepe*. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 328–331.

1. Az üdvözítés mint példamutatás

Az üdvözítés egyfelől értelmezhető úgy is, mint példamutatás (*exemplum*): ide tartozik a személyes erkölcsi útmutatás, a helyreállítás és az összefoglalás, valamint a gonosz fölötti győzelem üdvösségtana.

1.1. A személyes erkölcsi útmutatás üdvösségtana

Jézus Krisztus az ő egész életében tanúsított engedelmisségével vitte végbe az üdvösség művét (*szótériopraxis*), amely a testtéléltől, megtestesüléstől, a fogantatástól és a születéstől kezdve, majd a tanításon, a prófétáláson és a példamutató életgyakorlaton, a szenvedésen és a vértanúságként fölfogott kereszthalálon keresztül előbb a holtakhoz alászállásig, majd pedig a föltámadásig, a mennybemenetelig, és végül a Szentlélek elküldéséig ível.²⁵ Jézus Krisztus (*Christus Exemplar*) ezen üdvözítő életművével és az életgyakorlatával megfelelt mindazon föltételeknek, amelyek a romlás, a szétesés, a megosztottság és a halál eltörléséhez szükségesek az emberiség számára.²⁶ Az üdvözítés műve pedig nemcsak az egyének szívét indítja önzetlen és önátadó szeretetre. E szeretet átítatja a *közösségeket* és a társadalmakat is, hiszen a közösség erkölcsi átalakulása Jézus Krisztus tanításának is központi eleme.

Mínthogy vágyakozunk a példaképünk követésére és utánzására (*imitatio Christi*), bebocsátást nyerhetünk Jézus Krisztus legbensőbb magatartásába és viselkedésmódjába. Jézus Krisztus nemcsak az ősbűntől váltja meg az embert, hanem a személyes bűnöktől is, vagyis az embernek erkölcsi és lelki élete is új irányt vesz. A bűn lehetetlenné teszi a megfelelő és a helyes kapcsolatot Istennel, de a megtérés nyomán a megváltottságnak és a helyes istenismeretnek a lelkülete, hozzáállása, viszonyulása és beállítottsága lesz úrrá rajtunk. Az üdvözítés lehetővé teszi számunkra, hogy a benne részesülésünk, a *részvételünk* (*participatio*) nyomán meghaljunk a bűnnek. Amennyiben a bűnbánat és a megtérés nyomán hűségesen igyekszünk követni a Jézus Krisztus által kitaposott ösvényt, a tanításait, a nevelését és a tökéletes életpéldáját, akkor mindez áthatja majd a különböző szándékainkat és törekvéseinket, és életünk az üdvösségben teljesed(het)ik be. Jézus Krisztus mint *előljáró* vezet, és utat nyit, hogy akik őt követik, az igazi élet felé ha-

²⁵ A *vértanúság* görög nyelven μαρτύριον, latin nyelven pedig *martyrium*.

²⁶ A személyes példamutatás, az erkölcsi hatás és az átalakítás üdvösségtanának jelentősebb képviselői: a *Diognétoszhoz írt levél*, a *Hermász Pásztor*a, Római (Szent) (I.) Kelemen pápa (Clemens Romanus, 35–97), Antiókhiai (Szent) Ignác (Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, 50–110), Szmürnai (Szent) Polikárp (69–155), Lyoni (Szent) Iréneusz (Ἐιρηναῖος, 150–202), Alexandriai Kelemen (Titus Flavius Clemens, 150–215), Quintus Tertullianus (160–225), Alexandriai Órigenész (Ὠριγένης, 184–254), Karthágói Ciprián (200–258), Lucius Lactantius (250–325), Nüsszai (Szent) Gergely (335–395), Hippói (Szent) Ágoston (Aurelius Augustinus, 354–430), Alexandriai Cirill (†444), Pierre Abélard (Petrus Abælardus, 1079–1142), Petrus Lombardus (1100–1164), Fausto Sozzini (Faustus Socinus, 1539–1604) és az unitáriusok, Immanuel Kant (1724–1804), Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), Friedrich Schleiermacher (1768–1834) és Paul Tillich (1886–1965).

ladjanak. Ezen út pedig a szenvedésen át vezet a dicsőség felé (ApCsel 14,22–23).

Pál apostol hitfogalmát úgy érdemes értelmezni a *hit* általi üdvözülés tekintetében, hogy az *hűséget* is jelent, mégpedig Istenhez, Jézus Krisztushoz, a megkötött új szövetséghez, a tanításához és az általa alapított közösséghez is. Így a hit beállítottsága és irányultsága nem (csak) Jézus Krisztus személye lesz, hanem az ő egész életműve és értékrendje, illetve az életének tartalma és értelme.

A kereszthalálban végződő testtétel, megtestesülés arra is lehetőséget nyit előttünk, hogy a *szenvedés*ünket Jézus Krisztusnak a szenvedésével egyesítsük, és abba tagoljuk be, vagyis vigyük mind a saját *keresz*tünket, mind pedig Jézus Krisztusét (Mt 16,24; 27,32; Kol 1,19–24; 1Pt 2,19–24). Jézus Krisztus keresztjét vesszük vállunkra akkor is, amikor a keresztények, keresztények fájdalmas megosztottsága miatt szenvedünk. Az ökumenikus egységmozgalom fölmutatja, hogy Jézus Krisztus szenvedésének jelentős közösségi, közéleti vonatkozása is van, amennyiben a megosztottság megszenvedése és a közösségen belüli ellenérzések elszenvédeése egyben megteremti és hordozza az egység helyreállításának reménységét is.²⁷

Az üdvözítéstről különböző orvosi fogalmakkal is lehetséges beszélni, az üdvösség szó eredeti értelmének, az egészségnek megfelelően.²⁸ Jézus Krisztus, a Gyógyító, megtisztít és meggyógyít bennünket a különféle testi és lelki betegségeinkből. Ennek megfelelően az ökumenikus mozgalmat úgy is fölfoghatjuk, mint *gyógyítási* és gyógyulási folyamatot. A széttöredezett Egyháznak hagynia kell magát meggyógyítani a Szentlélektől, hogy ezáltal gyógyulást kínálhasson az egész világ és a teljes emberiség számára is. Ahogy Jézus Krisztus példa az Egyház számára, úgy az Egyház is példa kell hogy legyen minden emberi közösség előtt. Jézus Krisztus tetteiben, különösen is a *csodáiban* a teljes ember üdvössége valósul meg, vagyis a testi és a lelki gyógyulás a bűnök bocsánata, a démonok kiűzése, valamint a betegek meggyógyítása révén. A gyógyulásnak, a meggyógyultságunknak, az egészség(esség)ünknek le kell képződnie a közösségi és a személyközi kapcsolatok, valamint a párbeszéd összetett rendszerében is.

A (kettős) *önkiürítés* (vagy *önmegüresítés*; κενώσεις) tanítása szerint (Fil 2,6) Jézus Krisztus az ő testtételében, megtestesülésében és a kereszthalálában is megtapasztalta, hogy Isten megüresítette, kiürítette Önmagát. Jézus Krisztus Isten haragjaként és így pokolként tapasztalta meg a szorongatást és az elhagyatottságot; ugyanakkor a legvégső magányában is nyitva tartotta mindvégig közösségét embertársaival és természetesen Istennel. Mindezt az tetézi meg, hogy alászállt a halál mélyébe is, föltétlen távolságba a szeretettől és az élettől; önmaga megüresítésével, kiürítésével azonban végérvényesen bevonta az emberiséget az Istennel folytatott és szereteten alapuló párbeszédbe.

²⁷ Ld. bővebben: Ullrich, Lothar: Jézus Krisztus szenvedése és halála. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 334–337.

²⁸ Görögül a σωτηριον és latin nyelven a *salus* egyaránt jelent *egészséget* és *üdvösséget*.

Az ökumenikus közeledésnek önmegüresítő, önkiüresítő áldozatokat kell hoznia az egység érdekében. Az önmegüresítés, önkiüresítés nem értéktelen dolgoktól szabadul meg, hiszen az a megkülönböztetésen alapuló bűnbánat és a megtisztulás föladata, hanem *értékes* dolgoktól kell búcsút vennie, amelyek azonban mégis valami nagyobb érték útjában állnak és akadályozzák azt. Mint-hogy Jézus Krisztus még az Istennel fönnálló egyenlőségét sem tartotta olyan dolognak, amelyhez föltétlenül ragaszkodnia kell, a nem elsődleges jelentőségű igazságainkat is föl kell adnunk a közösség egysége, vagyis az üdvösség kiteljesedésének és közösségi megvalósulásának az érdekében. Jézus Krisztus szava a felekezeti *önazonosság* sürgető és egyben égető újragondolására is vonatkozik: *Aki jobban szereti apját vagy anyját, mint engem, az nem méltó hozzám; aki jobban szereti fiát vagy leányát, mint engem, az nem méltó hozzám; és aki nem veszi föl keresztjét, és nem követ engem, nem méltó hozzám. Aki megtalálja életét, az elveszíti azt, aki pedig elveszíti életét értem, az megtalálja azt.* (Mt 10,37–39)

1.2. A helyreállítás és az összefoglalás üdvösségtana

A helyreállítás és az összefoglalás üdvösségtana szerint Jézus Krisztus, a második és egyben utolsó Ádám sikert arat ott, ahol a legelső Ádám elbukott.²⁹ Szeretetlenben véghezvitt *csodálatos csere* ez.³⁰ Isten Fia „emberré lett, hogy mi átistenüljünk”.³¹ Azért vállalt közösséget az emberiséggel, hogy istenivé, az isteni természetének részeseivé tegye az emberiséget (2Pt 1,4: *Ezek által kaptuk meg azon ígéretek, amelyek nékiünk drágák, sőt a legnagyobbak: hogy általuk az isteni természet részeseivé legyetek.*). Ő az egészen Istenhez tartozó és az igazán emberi ember, egyszermind az egészen velünk és értünk élő, velünk közösséget vállaló ember. Tökéletes, büntelen és engedelmes életében kiabrázolta Istent, és miután egységben volt az emberiséggel, *helyreállította* és visszarendezte az eredeti állapotot, vagyis az emberben és az emberiségben *Isten képmását* és hasonlatosságát, és újjáalkotta az emberi természetet.³² Jézus Krisztus azonban a világegyetem tönkrement összhangját is helyreállítja, kiengeszteli a mindenséget.³³ Minthogy szabadon újraalkotta a teremtés helyes rendjét, nyomában föltárult és kitágult a kiengesztelődés, a megbékélés, a béke és a szabadság végtelen tere, amely immár az emberek és a közösségek számára is hozzáférhető. Nemcsak személyesen igaz, hogy az ember megújult Teremtőjének képmására, hanem az emberi

²⁹ A helyreállítás és az összefoglalás üdvösségtanának jelentősebb képviselői: (Szent) Jusztin vértanú (Iustinus, 100–165), Lyoni (Szent) Iréneusz (Εἰρηναῖος, 150–202), Alexandriai (Nagy) (Szent) Atanáz (Ἀθανάσιος, Ἀλεξανδρείας, 298–373), Hippói (Szent) Ágoston (Aurelius Augustinus, 354–430) és Alexandriai Kelemen (Titus Flavius Clemens, 150–215).

³⁰ A szeretetlenben véghezvitt csodálatos csere latin nyelven: *admirabile commercium caritatis*.

³¹ Szent Athanasziosz: Az Ige emberré válásáról, 54. In: Vanyó László (szerk.): *Szent Athanasziosz művei*. Ókeresztény írók 13. Szent István Társulat, Budapest 1991, 159.

³² A *helyreállítás* latin nyelven: (*in integrum*) *restitutio*, *restoratio*, vagy pedig *reconstitutio*.

³³ Ld. bővebben: Wainwright, Geoffrey: Universalism. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 1181–1182.

közösséget is a Szentháromság mintájára állította helyre, mint a kölcsönös egymásrautaltság és a párbeszéd terepét. A Szentháromság örök párbeszéd, amelybe mindenkinek be kell kapcsolódnia valamiképpen.

A megszentelődés³⁴ és az *átistenülés*, vagyis az isteni természetben részesesülés misztikus tapasztalatai azt jelentik, hogy az emberi élet Istennel telítődik Jézus Krisztus által, és így fokozatosan „istenivé”³⁵ is válik. Jézus Krisztus természetesen már a testlételekor, megtestesülésekor is Isten volt, isteni mivoltát mindvégig tudatosan élte meg emberi élete folyamán, és így teljesítette be az átistenülést és az átistenítést az emberi élet minden mozzanatában. Természetesen nemcsak az egyes személyeknek, hanem a közösségeknek is át kell istenülniük az üdvösségnek az elsajátítása és a bensővé tétele nyomán.

Isten a saját keze alkotását, az egész teremtést és az emberiséget Jézus Krisztusban, vagyis Önmagában fogta össze, és egységgé szervezve *összefoglalta* azt.³⁶ Isten üdvtervének az a célja, hogy minden dolgot *helyreállítson és egységbe fogjon össze* Jézus Krisztussal (Kol 1,17–20), aki magára vonta az ellenségeskedés és a meghasonlás teljes terhét és az emberek közötti távolság űrét, és ezzel megújította az emberek széttört közösségét. Jézus Krisztus visszahúzza a szétesés erőit, hatalma alá veti a széthúzás hatásait, és visszarendezi a világot.³⁷ Az ökumenikus mozgalom Jézus Krisztus egyesítő ereje melletti tanúságtétel és bizonyágtétel a széttöredezetség és a megosztottság botránnyával szemben, dacolás a bűn, a gonoszság, a tagadás és a halál megosztó erőivel. A belényugvás a megosztottságba Jézus Krisztus bűn és a halál fölötti hatalmának tagadása lenne, és voltaképpen a teremtett világ megtörttségének törvényesítése és igazolása. A Jézus Krisztusban nyert új életet csak közösen kínálhatjuk föl a világ számára, a világnak pedig képesnek kell lennie arra, hogy az Egyházban, mint kézzelfogható jelben fölismerje a saját helyreállított egységét is Istennel.

1.3. *A gonosz fölötti győzelem üdvösségtana*

Jézus Krisztus azért jött a világba, hogy testlételeivel, megtestesülésével belépjen az emberi szenvedés, a nyomor, a szerencsétlenség és a gonoszság terepére, teljes mértékben közösséget vállaljon az emberi állapottal, és személyesen is részt vegyen abban, hogy ugyanakkor testileg is üdvözítse azt.³⁸ A halál szétesést, széttöredezést és megosztást jelent, és ez a megosztó (διάβολος) uralma alatt állt. Amikor Jézus Krisztus magára vállalta a halált is, a saját terepén és a saját föltételei szerint fegyverezte le a sátánt, majd végérvényesen le is győzte

³⁴ A *megszentelődés* latin nyelven: *sanctificatio*.

³⁵ Az *átistenülés* görög nyelven θεοσις, latin nyelven pedig *divinisatio*.

³⁶ Az *önmagában összefoglalta* latin nyelven így hangzik: *in Seipso recapitulavit*. Innen származik az összefoglaló üdvösségtani modell latin nyelvű elnevezése is: *recapitulatio*.

³⁷ Ld. bővebben: Kraus, Georg: (Az) üdvösség bizonyossága. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 655–656.

³⁸ Az *emberi állapot* latin nyelven: *conditio humana*.

(*Christus Victor*).³⁹ Ő tehát végérvényesen diadalt aratott a gonosz erők fölött, különösen a halála és a föltámadása közötti háromnapos átmeneti időszakban, amikor alászállt a poklokra,⁴⁰ vagyis a holtak országába.⁴¹ A nagy stratégia, hadvezér és vezető beekelődt az őt elutasító ellenvilágba: belülről küzdötte le és morzsolta föl a tagadást és az ellenállást.⁴² Az apokrif iratok szerint például megküzdött a Leviatánnal és bilincsbe verte azt: így fölülkerekedett a pokol hatalmasságain, legyőzte a sátánt, illetve megmentette az emberiséget a sátán és a sötétség hatalma és uralma alól, és fölszabadította az emberiséget a bűn és a halál rabszolgaságából (Jel 1,18).

Amikor a földi élete folyamán Jézus Krisztus démonokat űz ki, ez különösen is megelőlegezi a sátán végleges legyőzését és elűzését. A nagy isteni ördögűzés (*exorcismus*) nyomán nemcsak a személyes, hanem a rendszerszerű gonosz (a bálványá és föltétlenné emelt ragaszkodás) is csődbe jut, és ezzel Jézus Krisztus át-töri a démoni világ bűvkörét. Jézus Krisztus túllép minden határon, korlátan és fölosztáson, és nagy szabadsággal és lendülettel teszi magát túl a megrögzöttségeken és az előítéleteken is. Amikor az ember átadja magát Jézus Krisztusnak és katonaként áll be az ő hadseregébe, akkor az ember egész személyisége mozgásba lendül, és megvalósul Jézus Krisztus már meglévő uralma minden hatalom, hatalmasság, fejedelemség és uraság, uralom fölött, és így a megosztás erői fölött is (1Kor 8,4–6). Az ilyen értelemben fölfogott igyekezetet (arab nyelven *dzsibádot*), küzdelmet, harcot, illetve a szent háborút nekünk is folytatnunk kell, hiszen hatalmat, védettséget és biztonságot kaptunk a gonosz lelkek fölött (Lk 10,17–20; Mk 16,17–18).

2. Az üdvözítés mint helyettesítés

A példamutatás mellett a helyettesítés (*substitutio*) az üdvösségtörténet másik szerkezeti alaptörvénye, az üdvösségtan számos alakzatának a szíve és a közepe.⁴³ Általános értelemben ez azt jelenti, hogy Jézus Krisztus (*Christus Substitutor*) olyat tett meg értünk, amit mi magunk sohasem volnánk képesek önerőnkől megcselekedni. Mindegyik helyettesítési elképzelésnek közös az *alapszerkezete* avagy a mélyszerkezete, éspedig a következő: az emberek tartoznak valamivel Istennek, amit egyáltalán nem tudnak törleszteni, ezért Jézus

³⁹ A gonosz fölötti győzelem üdvösségtanának jelentősebb képviselői: Kaiszareai Euszébiosz (Εὐσέβιος Καισαρείας, 265–339), Hitvalló (Szent) Maximosz (Μάθμιος Ὁμολογητής, 580–662) és Gustaf Aulén (1879–1977).

⁴⁰ Az *alászállt a poklokra* a latin nyelvű hitvallásban: *descendit ad inferos*.

⁴¹ A *holtak országának* megnevezése héber nyelven ארץ הַמֵּת, a görög mitológiában ἄδης, a középkori iskolai latin nyelven pedig *limbus*.

⁴² Ld. bővebben: Müller, Gerhard Ludwig: (Jézus) Krisztus pokolraszállása. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 428–430.

⁴³ Ld. bővebben: Ullrich, Lothar: Helyettesítés. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 219–222.

Krisztus törleszti azt helyettük.⁴⁴ Így Isten egyrészt mindvégig tökéletesen igazságos marad, mert végül is nem engedte el ingyen a tartozást, másrészt pedig továbbra is tökéletesen szeretetteljes, hiszen önmaga törlesztett helyettünk.

A helyettesítés egyes példái az Ószövetségben többek között: Ábrahám (1Móz 12,1–3), Mózes (5Móz 3,23–28), illetve Isten szolgálója (Ézs/Iz 52,13–53,12). Jézus Krisztus jótáll és szavatol értünk Isten előtt, a helyet pedig, ahol helyállt, nem betölti, hanem fönntartja, vagyis tartósan nyitva tartja számunkra, bevonva minket ezáltal az ő benső magatartásába. Jézus Krisztus követését is a helyettesítés alaptörvénye határozza meg. Pál apostol például fölemészti magát a közösségért (2Kor 12,15; Kol 2,1; Ef 3,13), és a közösséget is ugyanerre buzdítja (Gal 2,20; 6,2; Fil 2,5–11).

A helyettesítés gondolata tehát kiemeli, hogy az emberek igenis élhetnek mások javára, és így sajátos *kapcsolatrendszer* épül ki és valósul meg az üdvösség közösségének vállalásában, amelynek jellemzői a föltétlenül másokért élt élet, az imádkozás másokért, a kölcsönös bűnbocsánat, valamint a közösen kialakított és felelős erkölcsiség. A helyettesítés kézzelfoghatóan is megjelenik az üdvösség közösségében, az emberek egymással és egymásért megélt létében (*proexistentia*).

2.1. A megváltás üdvösségtana

A megváltás üdvösségtana tárgyi jellegű, és pénzügyi szóhasználatlaltal fejt ki a tanítást.⁴⁵ Ádám és Éva eladta az emberiséget a sátánnak, és az ősbűn miatt mindenki az ő markába és uralma alá került. Jézus Krisztus azonban, aki tökéletes életet élt és meghalt, váltságdíjúl adta magát az emberiségért, vagyis váltságdíjat fizetett a sátánnak a tökéletlen emberek életéért, visszavásárolva őket, az igazságosság ugyanis így kívánja ezt (2Móz 21,8; Mt 20,28; Mk 10,45; 1Kor 6,20; 7,23.; 1Tim 2,3–6; ApCsel 20,28), így az emberek fölszabadultak.⁴⁶ A rab-szolga, aki fölszabadult (*manumissio*), általában fölszabadítójának lett odaadó híve, cserébe azért, hogy az megfizette az ő szabadságának árát.⁴⁷ Az egyik magyarázat szerint Isten becsapta, átverte és rászedte a sátánt, aki nincstelenül maradt, Isten ugyanis csak színlelte az ügyletet, hiszen Jézus Krisztust semmilyen hatalom nem volna képes a halál kötelékeiben tartani. De a modellt úgy is értelmezhetjük, hogy a sátán túlfeszítette a maga hatalmát és befolyását, az

⁴⁴ Tehát minden esetben *theozótériáról* van szó, vagyis arról, hogy az ember nem képes üdvözíteni magát. Üdvözítésünkre egyedül Isten képes, az általa eltervezett és végbevitt módon. Így az embernek a szerepe az, hogy csatlakoznia kell az üdvösség művéhez, és ezt meg is kell jelenítenie a személyes életében.

⁴⁵ A *megváltás* görög szava ἀπολύτρωσις, latin nyelven pedig *redemptio*.

⁴⁶ A megváltás üdvösségtanának jelentősebb képviselői: Lyoni (Szent) Iréneusz (Ειρηναίος, 150–202), Nüsszai (Szent) Gergely (335–395), Alexandriai Órigenész (Ὀριγένης, 184–254), Pelagius (354–420) és Híppói (Szent) Ágoston (Aurelius Augustinus, 354–430).

⁴⁷ Ld. bővebben: Ullrich, Lothar: Megváltás és fölszabadítás. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 472–477.

ugyanis már egyáltalán nem terjedhetett volna ki Jézus Krisztusra, és így teljesen elveszítette azt.

Egy ehhez hasonló fölfogás szerint az emberek rabszolgái a bűnnek (Jn 8,34: *Aki bűnt cselekszik, a bűn szolgája.*), és minthogy *a bűn zsoldja a halál, az Isten kegyelmi ajándéka pedig az örök élet Jézus Krisztusban, a mi Urunkban* (Róm 6,23), az emberek a bűneik nyomán eladták magukat a *halálnak* (Ef 6,12; Róm 8,35–39). Isten figyelmeztette Ádámot, hogy a bűn a halálhoz vezet. Ezért, hogy következetes maradjon szavához, vagy az emberiséget kellett volna a halálba taszítania, vagy pedig helyettük Jézus Krisztust. Jézus Krisztus tehát a halálával fizetett váltságdíjat a halálnak, a saját halálával semmisítette meg a halált, és ezáltal megmentette az embereket.⁴⁸

Az ár megfizetését azonban képletesen is vehetjük: Jézus Krisztus a szenvedésével és a halálával fizette meg az árat, de magának a *valóságnak*. Vagyis: megteremtette annak a lehetőségét és a föltételeit, hogy az ember bűnbocsánatot nyerhessen, és eljusson az örök életre. „A kegyelem ingyenes, de nem olcsó.”⁴⁹ A megváltásnak pedig igen nagy ára van, hiszen Jézus Krisztus élete árán ment végbe. Ugyanígy hatalmas ára van tanítványi mivoltunknak, engedelmességünknek és egységünknek is, amelyet meg kell fizetnünk. Ez a *költséges* ökumené elképzelése, ahol a költség természetesen nem pénzügyi, hanem arra utal, hogy sok értékes dolgot föl kell áldoznunk az egység és a közösség helyreállítása érdekében.

Ezen üdvösségtani modellt – sajnos – általában túlságosan egyéni módon fogják föl, és nemigen veszik tekintetbe a megváltás közösségre gyakorolt hatásait. A megváltásnak mint teológiai jelenségnek és fogalomnak egyrészt egyéni vonatkozásai vannak, például az is, amikor az addig bűnös ember megtér, és végre elfogadja Jézus Krisztust a személyes megváltójának és az urának. Van azonban nagyon lényeges *közösségi* vonatkozásai is, hiszen Isten nemcsak az egyes embereken viszi végbe hatékonyan a megváltás művét, hanem a közösségeken is, kiemelt módon a keresztény közösségen, vagyis a Krisztus-hívő és Krisztus-követő Egyházon, amely – mint minden közösség – hordozza az egyént. Az ószövetségi iratokban a megváltás közösségi vonatkozásai legalább olyan hangsúlyosak és erősek, mint az egyéni tartalmi tényezői. Ézsaiás/Izajás prófétának nagyívű apokaliptikus, a végidőkre vonatkozó látomásában, például, Isten minden nemzetnek bőséges lakomát rendez, és leveszi róluk a leplet és a fátyolt, amely eladdig mindegyiküket elborította (Ézs/Iz 25,7).

A megváltás következtében megvalósuló kivonulás, a kibontakozó fölszabadulás vagy *megszabadítás*, azaz a kiszabadítás és a kiszabadulás egyszersmind szabaddá válást jelent, nemcsak valamitől, hanem valamire is: mégpedig Isten fainak

⁴⁸ Ld. bővebben: Pobee, John S.: Redemption. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 962–963.

⁴⁹ Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) csodálatos megállapításához ld. teljesebben *Követés* című könyvének *A drága kegyelem* fejezetét. Bonhoeffer, Dietrich: *Követés*. Ford. Böröcz Enikő. MEE Sajtóosztály, Budapest 1996, 15–35.

az életére és a szabadságára.⁵⁰ A megváltásnak egy némileg ellentétes hatására is fölfigyelhetünk itt: az életet mélyrehatóan átrendezi, fölráz a nyugalmi állapotnak tetsző látszatelégedettségéből, a törvény szolgai követéséből és az önelégültségből, újrarangsorolja az értékeinket és a kötődéseinket, továbbá újraminősíti az emberi kapcsolatainkat (Gal 3,10–14). Így az üdvösség megszabadulást jelent az elveszettségéből, az elidegenedettségtől és az értelmetlenségtől is. Az elnyert szabadság viszont az igazságtalan szerkezetek és intézmények gyökeres megváltoztatására hív föl bennünket, továbbá a társadalmi igazságosságra, az emberségességre, a közösségvállalásra, valamint a jelenlegi világrend fölvaltására, megváltására.

2.2. Az elégtétel üdvösségtana

Az elégtétel üdvösségtana szerint az ősbűn hatása nemcsak az, hogy az ember akarata rosszra hajló lett, hanem az is, hogy képtelen megfelelő elégtételt adni Istennek az elkövetett bűnökért.⁵¹ Kizárólag az embernek kell megfizetnie az adósságot. Erre azonban csupán Isten képes, hiszen bármi jót tenne az ember, azzal egyébként is Istennek tartozik. Az *elégtétel* (*satisfactio*) nem kielégítést (*gratificatio*) jelent, hanem azt, hogy valaki eleget tesz valaminek, illetve jóvátész (és jóvá tesz) valamit: visszafizeti azt, amit elvett, pótolja az okozott kárt (*compensatio*). Illetve: megjavítja és helyrehozza azt, ami eltörött. Vagyis az erkölcsi világrendben (*ordo rerum*) bekövetkezett igazságtalanságot és egyensúlytalanságot kell újra egyensúlyba hozni, hogy igazságosság legyen belőle.⁵²

Nem a sátánnak tartozunk tehát, hanem Istennek. A teremtés és az igazságosság rendje (*ordo iustitia*) az, hogy megadjuk Istennek az Őt megillető *méltóságot* és *tiszteletet*, amely Néki jár. Isten (külső) *dicsősége* vagy megdicsőítése itt első sorban Isten megfelelő tiszteletét jelenti a szolgálatban és az imádásban.⁵³ Amennyiben ugyanis Isten dicsősége megsérül, akkor az a teljes társadalmi és közösségi rend sérelme, és ezért a dicsőség visszaállítása elengedhetetlen a rend helyreállításához és az újrakezdéshez.

A büntetés mellett a sértést csak egy *tökéletes* elégtétel hozhatja helyre (*aut poena aut satisfactio*). Vagyis: Jézus Krisztus, aki végtelenül megdicsőítette Istent, így tett eleget Isten dicsősége kívánalmainak, és ő törli el a tartozásunkat. Amennyiben Jézus Krisztus (*Christus Victimá*) elégtételt ad az emberiség helyett, annak nevében és a képviselőjében, akkor a megbüntetésre már igazából nincs

⁵⁰ Ld. bővebben: Abraham, Kuruvilla C.: Liberation. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 683–685.

⁵¹ Ld. bővebben: Koch, Günter: Elégtétel. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 142–143.

⁵² Ld. bővebben: Ullrich, Lothar: Elégtétel-elmélet. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 143–146.

⁵³ Isten (külső) *dicsősége* vagy *megdicsőítése* latin nyelven eredetileg *honor Dei*, a középkori iskolai teológiában pedig *gloria Dei externa*.

is szükség.⁵⁴ Istennek Jézus Krisztusban emberré kell válnia, hogy mint ember adjon tökéletes elégtételt Istennek. Itt tehát Jézus Krisztus kettős természete – vagyis az emberiséghez tartozása és az isteni dicsősége – feszültségben és összjátékban van. Eleget tett a törvény büntelen életre vonatkozó követelményeinek, ám minthogy a személyében egy ártatlan és tökéletes embert ítéltek el, ezáltal egyszersmind megdöntötte a törvény hatalmát is. De Jézus Krisztus jóval többet is tett annál, ami a kötelessége volt, és pedig azzal, hogy mindvégig engedelmes volt, mégpedig a kereszthalálig (Fil 2,8). E többletből pedig még a mi hiányunkat is vissza tudja fizetni.

2.3. A büntetésben helyettesítő képviselő üdvösségtana

A büntetésben helyettesítő képviselő üdvösségtana szerint *helycserével* (1Kor 1,30: *Az ő munkája az, hogy ti Jézus Krisztusban vagytok. Őt tette nekünk Isten bölcseséggé, igazsággá, megszentelődéssé és megváltássá*), vagyis Jézus Krisztus és a magunk létállapotának a kölcsönös cseréjével őt éri a büntetés az egész emberiség helyett (e fölfogásban az elégtétel nem váltja ki a büntetést), és ezzel eleget tesz az igazságosság kívánalmainak, hogy Isten igazságosan tudjon megbocsátani, vagyis, hogy a megbocsátása és a bűnbocsánata eleget tegyen az igazságosság követelményeinek is.⁵⁵ Jézus Krisztus az ő szenvedésével (*passio*) és halálával érdemelte ki az üdvösséget, de nemcsak magának, hanem az egész emberiségnek és a világnak is. Kálvin János tárgyi és jogi (törvényszéki) jellegű üdvösségtana szerint a bűn Isten erkölcsi törvényét szegi meg. Ő ugyan haragszik, de az üdvözítés nyomán megenyhül és kiengesztelődik.

Luther Márton drámai összeütközésként élte meg az *Isten haragjának* és szeretének feszültségét. Korunkban ezt úgy finomítják, hogy a bűnös ember egyrészt Isten szeretetét szinte elviselhetetlenként és ezért Isten haragjaként tapasztalja meg; másrészt pedig a saját vágyai romboló lendületéről támad ugyanezen benyomása. Az ember *hittel* tudja el- és befogadni a megváltás ingyenes adományát, vagyis azzal, hogy azonosul és azonosságot vállal Jézus Krisztussal, és általa határozza meg magát. A harag és a szeretet feszültsége éppenúgy megjelenik az emberi életben, mint a felekezeti és a közösségi ellentétekben.

⁵⁴ Az elégtétel és az engesztelő áldozat üdvösségtanának jelentősebb képviselői: Canterburyi (Szent) Anzelm (Anselmus Cantuariensis, 1033–1109): *Cur Deus homo?* (*Miért lett Isten emberré?*) (1098); illetve Clairvaux-i (Szent) Bernát (Bernardus Claravallensis, 1090–1153), Bagnoregiói (Szent) Bonaventura (1221–1274), Aquinói (Szent) Tamás (Thomas Aquinas, 1225–1274) és Luther Márton (1483–1546).

⁵⁵ A büntetésben helyettesítő képviselő üdvösségtanának legjelentősebb képviselői a következők: (Szent) Jusztin vértanú (Iustinus, 100–165), Kaiszareai Euszébiosz (Εὐσέβιος Καισαρείας, 265–339), Alexandriai (Nagy) (Szent) Atanáz (Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, 298–373), Hippói (Szent) Ágoston (Aurelius Augustinus, 354–430), Aquinói (Szent) Tamás (Thomas Aquinas, 1225–1274), Kálvin János (Jean Calvin, 1509–1564) és Luther Márton (Martin Luther, 1483–1546).

2.4. Az erkölcsi világrend fönntartásának üdvösségtana

Az erkölcsi világrend fönntartásának üdvösségtana szerint a büntetés, amelyet Jézus Krisztus elszenvedett, *nyilvános bemutatása* annak, hogy Isten milyen messzire elmegy annak érdekében, hogy fönntartsa az erkölcsi világrendet. Az ő szenvedése, amely a büntetés helyett következett be, bemutatja Isten elégedetlenségét a bűnnel szemben és a bűn jogos büntetését.⁵⁶ Miatán Isten haragja elpárolgott az engesztelés nyomán, úgy bocsáthat meg, hogy az erkölcsi világrend sem sérül (Róm 3,24–26; 5,10–21; 1Kor 15,28; Gal 3,13; Zsid 9,15–22). A gondviselés tehát azért biztosította számunkra az engesztelő üdvözítést, hogy Isten szabadon és ingyen bocsáthassa meg a bűneinket, anélkül, hogy a büntetést ténylegesen el kelljen szenvednünk.

Ez az egyetlen olyan üdvösségtani modell, amely szerint Jézus Krisztus üdvözítő halála nem az egyes embert érinti közvetlenül, hanem az Egyházat, mint *közösséget*. Az egyének azáltal válhatnak az üdvösség részeseivé, hogy hit által csatlakoznak az Egyházhoz. Az üdvözítés műve tehát nem egyenként helyettesít, hanem általánosságban. E benyomás és élmény mélyen megrázza az embereket: szégyenkeznek, lelkifurdalásuk támad, és bűnbánatot tartanak.

2.5. Az engesztelő áldozat üdvösségtana

Az engesztelő áldozat olyan följánlás,⁵⁷ amely a följánló megváltoztatására törekszik.⁵⁸ Az áldozati állat vére mint léthelyettesítés az áldozatot bemutató ember életének jelszerű följánlása (3Móz 17,11). Egyáltalán nincs köze az emberi teljesítményhez vagy Isten áthangolásához; éppen ellenkezőleg, ez a megbocsátás és az újrakezdés Isten által biztosított lehetősége. A magyar *engesztelés* szó az ősmagyar *enged* szóból származik: akit megfelelően engesztelnek, az végül enged (például elengedi a bűnökért járó büntetést), a folyamat eredményeképpen pedig kiengesztelődnek a felek.⁵⁹

Az engesztelő áldozatnak az istentiszteleti és a szertartási nyelvet használó üdvösségtanában a bűnbak és a húsvéti bárány ószövetségi előzményeit is fölfedezhetjük. Jézus Krisztus mint *Isten (húsvéti) báránnya*⁶⁰ engesztelő áldozatot mutat be mindannyiunk helyett és mindnyájunkért (Jn 1,29: *Íme, az Isten Báránnya, aki bordonzza a világ bűnét!*). A jelenések könyvének oroszlánszerű báránnya is azután hozza el a győzelmet, hogy lemészárolták (Jel 5,1–14), a bárány vére pedig az emberiség új keresztségeként mossa el a bűnöket. Az utolsó vacsora ha-

⁵⁶ Az erkölcsi világrend fönntartása üdvösségtanának jelentősebb képviselői: Hugo Grotius (Huig de Groot, 1583–1645), Jacobus Arminius (Jakob Hermanszoon, 1560–1609), William Booth (1829–1912) és az Üdvhadsereg, John Wesley (1703–1791) és a metodizmus, valamint Jonathan Edwards (1703–1758).

⁵⁷ Az *áldozat* görög nyelven ἱλαστήριον, latin nyelven pedig *sacrificium*.

⁵⁸ Az *engesztelés* görög nyelven ἱλασμός, latin nyelven pedig *expiatio* vagy *propitiation*.

⁵⁹ Az angol *atonement* szó eredetileg az *at-one-ment*-ből származik, vagyis jelentése egyértelműen arra utal, hogy az engesztelés eredménye az, hogy a felek egyé válnak és kiegyenlítődnek.

⁶⁰ *Isten báránnya* latin nyelven *Agnus Dei*.

gyománya szerint Jézus halála engesztelő szövetségi istentisztelet, a végidőbéli szövetség megkötésének teremtő tette (Lk 22,20: *E pohár az új szövetség az én vérem által, amely tiérettetek ontatik ki.*)

A *bűnbak*ra ráterheltük összes bűnünket, azután pedig megöltük őt (3Móz 16,10); ő azonban föltámadt, és nyilvánvalóvá vált róla, hogy teljesen ártatlan. Az emberiség ebben döbben(het) rá a maga erőszakosságára és a bűnösségére, és ezáltal törik meg és szakad meg végleg a bűnbakképzés addigi ördögi köre.⁶¹ Jézus Krisztus kereszthalála önátadás: ő engedelmesen és ugyanakkor szabadon vállalta át a halál fogságába került bűnösök léthelyzetét. Jézus Krisztus büntelenként vette magára a bűnt helyettünk, eltemette azt a halálában, a föltámadásában pedig végérvényesen legyőzte.

Isten népe tagjainak és közösségeinek a *kiengesztelődése* és a megbékélése elengedhetetlen a béke megvalósulásához. A munkálkodás az egység érdekében, Istenért és az emberek szolgálatában történik, kölcsönös odaadásban. Az üdvösség művének középpontjában ugyanaz áll, mint az ökumenikus mozgalom középpontjában: a kiengesztelődés (*reconciliatio*).⁶² Az üdvözítés nyomán az emberiség képessé vált arra, hogy részt vegyen abban az Isten általi újrendezésben, amelyben helyreáll és megújul az ember kapcsolata Istennel, és az ősbűnnel elejtett fonalat újra fölvehetik. Így Isten helyreállíthatja a közösségünket Önmagával és embertársainkkal.⁶³ Ennek megfelelően az ökumenikus közeledés tartalmi lényege is az, hogy újból megéljük az összetartozást.⁶⁴ Az Egyház éppen azoknak a közössége, akik kiengesztelődtek Istennel, és ezáltal egymással is (Jn 20,21–23; Ef 2,14–22; Jn 4,7–21; Kol 1,24; Róm 5,11).⁶⁵ Ha megosztottságban élünk, akkor hiteltelen a kiengesztelődést hirdető üzenetünk, az egymással ki nem engesztelődött „kiengesztelődöttek” látszatközössége pedig botrány és istenkáromlás (Mt 5,23–24: *Ha tebát áldozati ajándékokat az oltárhoz viszed, és ott jut eszedbe, hogy testvérednek valami panasza van ellened, hagyd ott ajándékokat az oltár előtt, menj el, békülj ki előbb testvéreddel, és csak azután térj vissza, és vidd föl ajándékokat.*)

A kiengesztelésnek az az eredménye, hogy az emberek részesülnek a béke adományában, vagyis az egymással békességben leélt élet lehetőségében, és képessé válnak arra is, hogy az embertársaik irányában kialakítsák a szövetségnek megfelelő magatartást.⁶⁶ Az üdvözítés példát mutatott az emberi személyek és közösségek közötti megfelelő viszálykezelésre is. Az üdvösségben elnyert isteni igazságosságnak, az igazságnak, a szeretetnek, a békének és a kiengesztelődés-

⁶¹ René Girard (1923–) bűnbakelmélete. Ld.: Girard, René: *La Violence et le Sacré*. Grasset, Paris 1972.

⁶² Ld. bővebben: Ullrich, Lothar: Kiengesztelés. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 377–381.

⁶³ A közösség görög nyelven *κοινωνία*, latin nyelven pedig *communio*.

⁶⁴ Ld. bővebben: Jennings, Willie J.: Reconciliation. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 961–962.

⁶⁵ Róm 5,11 (itt olvashatjuk a *kiengesztelés* görög kifejezését): οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ καυχώμενοι ἐν τῷ θεῷ διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δι’ οὗ νῦν τὴν *καταλλαγήν* ἐλάβομεν.

⁶⁶ A béke héber nyelven *שלום*, görög nyelven *εἰρήνη*, latin nyelven pedig *pax*.

nek valósággá kell válnia az emberi cselekvésben. Az önátadás és a kiengesztelődés lelki és teológiai magaslata olyan mérce, amely újra és újra egységre hívja az Egyházat, és lendületbe hozza az ökumenikus lelkesedést és elköteleződést (1Jn 3,16: *Úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta, hogy aki hisz Őbenne, el ne vesszék, hanem örök élete legyen.*)

Felhasznált irodalom

- Abraham, Kuruvilla C.: Liberation. In: Lossky, Nicholas – Bonino, José Míguez – Pobee, John S. – Stransky, Tom F. – Wainwright, Geoffrey – Webb Pauline (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement (DEM)*. WCC Publications, Genève 2002, 683–685.
- (Szent) Athanasziosz: Az Ige emberré válásáról. In: Vanyó László (szerk.): *Szent Athanasziosz művei. Ókeresztény írók 13.* Szent István Társulat, Budapest 1991.
- Baptism, Eucharist, Ministry (BEM). Faith and Order Paper 111. WCC Publications, Genève 1982.
- Bonhoeffer, Dietrich: *Követés*. Ford. Böröcz Enikő. MEE Sajtóosztály, Budapest 1996.
- Buber, Martin: *Haszid történetek*. I–II. Ford. Rácz Péter. Atlantisz, Budapest 1995.
- Cserháti József – Fábíán Árpád (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat tanítása: A zsinati döntések magyarázata és okmányai*. Szent István Társulat, Budapest 1986.
- Crews, Rowan D.: Life and Death. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 688–691.
- Finkenzeller, Josef: Isten országa. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*. Ford. Gáspár Csaba László – Görföl Tibor – Janka Ferenc – Lázár Kovács Ákos – Lukács László – Puskás Attila – Varga B. József. Vigilia, Budapest 2004, 281–283.
- Jennings, Willie J.: Reconciliation. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 961–962.
- Kessler, Hans: Krisztológia. Ford. Orosz László. In: Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve*. Budapest 1996, 251–475.
- Koch, Günter: Elégtétel. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 142–143.
- Kraus, Georg: (Az) üdvösség bizonyossága. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 655–656.
- Kraus, Georg: Szövetség. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 586–589.
- Kühn, Ulrich: Salvation. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 1008–1012.
- Müller, Gerhard Ludwig: Krisztus-esemény. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 2004, 421–422.
- Müller, Gerhard Ludwig: (Jézus) Krisztus pokolraszállása. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 2004, 428–430.
- Müller, Gerhard Ludwig: Szotériológia. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 578–582.
- Müller, Gerhard Ludwig: Üdvösség. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 652–655.

- Müller-Fahrenholz, Geiko: Salvation History. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 1013–1014.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm: *Imígyen szóla Zarathustra*. II/4. Ford. Wildner Ödön. Grill Kiadó, Budapest 1908.
- Pobee, John S.: Redemption. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 962–963.
- Ullrich, Lothar: Elégtétel-elmélet. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 143–146.
- Ullrich, Lothar: Helyettesítés. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 219–222.
- Ullrich, Lothar: Jézus Krisztus közvetítő szerepe. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 328–331.
- Ullrich, Lothar: Jézus Krisztus szenvedése és halála. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 334–337.
- Ullrich, Lothar: Kiengesztelés. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 377–381.
- Ullrich, Lothar: Megváltás és fölszabadítás. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 472–477.
- Ullrich, Lothar: Szótériológiai modellek. In: Beinert, Wolfgang (szerk.): *A katolikus dogmatika lexikona*, 582–586.
- Wainwright, Geoffrey: Universalism. In: Lossky, Nicholas et alii (eds.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 1181–1182.
- Acts of Reparation, Apocatastasis, Atonement in Christianity, Christus Victor, Governmental Theory of Atonement, Lamb of God, Messiah, Moral Influence Theory of Atonement, Penal Substitution, Ransom Theory of Atonement, Recapitulation Theory of Atonement, Redemption in Theology, Redeemer in Christianity, Redemptive Suffering, Salvation, Salvation in Christianity, Satisfaction Theory of Atonement, Scapegoating, Substitutionary Atonement, Universal Reconciliation, Unlimited Atonement szócikkek. In: *Wikipedia: The Free Encyclopædia*. <http://en.wikipedia.org>.